

Gerardus Wilhelmus van Heukelum en zijn invloed op de herleving van de gotiek in het aartsbisdom Utrecht.

Annemijn van Leusden

Gerardus Wilhelmus van Heukelum was een kapelaan, en later pastoor in het toenmalig aartsbisdom Utrecht in de negentiende- en begin twintigste eeuw. Hij is vooral bekend door zijn kunstverzameling die nu de bakermat vormt voor de collectie van het museum Catharijneconvent in Utrecht. Maar wie zich meer verdiept in het leven van deze man zal ontdekken dat hij een grote rol speelde in het bestuderen en propaganderen van de middeleeuwen, en een overtuigd neogoticus was. Hij was decennialang de toonaangevende geestelijke als het om de bouw en inrichting van kerkgebouwen ging. Hij had als doel de enige 'ware' kunst, de gotiek, weer te doen herleven. Wat was zijn invloed op de herleving van de gotiek binnen het aartsbisdom van Utrecht, en langs welke wegen verspreidde hij zijn ideeën?

Gerardus Wilhelmus van Heukelum (1834-1910).

Gerardus Wilhelmus Van Heukelum werd op 20 december 1834 te Pannerden geboren. Hij was het tiende kind en de jongste zoon van de steenfabrikant Hendrik van Heukelum en Arnoldina Arntz.¹ Vanaf jongs af aan had van Heukelum een grote belangstelling voor kunst en architectuur. In zijn eigen dagboek schreef hij: *"Als jongen van 10 was ik het liefst op mijn zolder om te timmeren en knutselen. Mijn aandacht werd door bouw en kunstwerken steeds getrokken. De kerk van Huissen met haar orgel en altaren kende ik tot in den kleinste bijzonderheden"*.² Op twaalfjarige leeftijd besloot van Heukelum om priester te worden. Hij begon zijn opleiding aan het klein-seminarie in Culemborg.³ Tijdens zijn opleiding kwam hij in aanraking met geschriften van Joseph Alberdingk Thijm, een kunstcriticus en voorman van de katholieke herleving, die later nog van grote invloed voor hem zou zijn. Hij vervolgde zijn opleiding aan het groot-seminarie Rijsenburg in Driebergen. Nog voor zijn afstuderen kwam hij tijdens een reis naar Duitsland in contact met een aantal leidinggevende figuren van de neogotische beweging in het Rijnland.⁴

Door deze ontmoetingen begon hij zich nu in de studie der kerkelijke kunst te verdiepen. Hij hoopte benoemd te worden tot kapelaan aan een dorpskerk zodat hij zich in alle rust aan zijn studie over kunst zou kunnen wijden. Op 10 augustus 1859 werd van Heukelum echter door mgr. Zwijsen ingewijd als kapelaan in de kathedraal van St. Catharina in Utrecht die zes jaar eerder opnieuw tot kathedraal van het bisdom Utrecht was hersteld.⁵ De kerk was als gevolg van de reformatie in groot verval geraakt en moest nodig gerestaureerd worden. Een kapelaan met verstand van kunst was een logische keuze.

Afb 1: Gerardus W. van Heukelum, foto J. Holm, 1950, archiefmatetriaal Catharijneconvent Utrecht.

¹ Staal, Gerardus Wilhelmus van Heukelum, *De Utrechtse Neogoticus*, *Madoc: tijdschrift over de middeleeuwen*, 8 (1994) nr. 3 p. 1.

² G.W. van Heukelum, *dagboek* (ongedateerd), archief Catharijneconvent, p.2.

³ Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland deel 2*, Amsterdam 1985, pp. 224-227.

⁴ Charité 1985 (zie noot 2), p. 225.

⁵ De Kathedraal Utrecht < <http://www.dekathedraal.com/dekathedraal/index.php?id=46> > (16 januari 2011)

Kort na de benoeming van van Heukelum werd de Rijsenburgse seminarie president Andreas Ignatius Schaepman pastoor aan de St. Catharina kathedraal.⁶ Pastoor Schaepman was net als van Heukelum een liefhebber van kunst en er ontstond een vriendschap. Van Heukelum verzamelde verschillende kunstwerken, eerst op zijn kamer en later op de zolder van de pastorie. Toen in 1868 Schaepman aartsbisschop werd, kon van Heukelum zijn verzameling uitbreiden tijdens de vormselreizen van de aartsbisschop. Van Heukelum struinde tijdens deze reizen zolders af, op zoek naar in vergetelheid geraakte middeleeuwse objecten en oudheden. In 1869 was zijn collectie zo omvangrijk geworden dat Schaepman een leeg gekomen pastorie aan de Nieuwegracht ter beschikking stelde als museum; het Aartsbisschoppelijk museum was geboren.⁷ In 1872 werd het Aartsbisschoppelijk museum opengesteld voor publiek. Naar van Heukelums overtuiging heeft het museum ertoe bijgedragen antikatholieke vooroordelen te doen verdwijnen en katholieken en niet-katholieken nader tot elkaar te brengen.⁸ Schaepman stelde zich geheel achter de ideeën van van Heukelum, die inmiddels ook een zeer duidelijk standpunt had ontwikkeld op het gebied van kerkbouw en restauratie. Van Heukelum kreeg van Schaepman de vrije hand op het gebied van kunst verzamelen en alle restauratieplannen moesten nu eerst worden voorgelegd aan van Heukelum.

In tegenstelling tot toonaangevende architecten in die tijd, zoals Alberdingk Thijm en P.J.H. Cuypers, die zich vooral baseerde op de dertiende-eeuwse Franse gotiek, koos van Heukelum de Nederlandse baksteengotiek uit de late middeleeuwen als uitgangspunt.⁹ Van Heukelum streefde naar een eigen nationale bouwstijl. Om de geestelijkheid voor zijn ideeën te winnen richtte hij in 1869, naar voorbeeld van het Belgische St. Thomas- en St. Lukasgilde, het St. Bernulphus gilde op. Deze vereniging, waar van Heukelum deken van werd, poogde bij de geestelijkheid belangstelling te wekken voor kerkelijke kunst door lezingen en excursies te organiseren. Om deze ideeën in praktijk te brengen, zocht van Heukelum naar geschikte kunstenaars die deze taak op zich konden nemen. In vrij korte tijd wist hij vier kunstenaars aan zich te binden, die snel de bijnaam 'Het Utrechts Kwartet' kregen.¹⁰ Al deze bemoeienissen stuitte wel op tegenstand want in 1873 verliet van Heukelum Utrecht om pastoor in Jutfaas te worden. Zonder toelichting schrijft hij in zijn memoires "*Was mijn verblijf in Utrecht het laatste half jaar minderen plezierig geworden, tegen het begin van 't jaar 1873 was ik zoo gestemd dat ik hoe het ook ging van functie wilde veranderen*".¹¹ In Jutfaas begon hij een groot karwei: de bouw van een nieuwe kerk ter vervanging

van de oude Nicolaaskerk. In 1875 was de kerk gereed, van Heukelum was toen 40 jaar. Hij bleef zich vervolgens met de kerkbouw bemoeien, tussen 1875 en 1883 werd er in het aartsbisdom Utrecht geen kerk gebouwd of gerestaureerd zonder de bemoeienis van het 'Utrechts Kwartet'.¹² Dit veranderde echter na de dood van Schaepman in 1883. Onder het bewind van de nieuwe aartsbisschop P.M. Snickers nam de invloed van van Heukelum af. Rond 1900 verslechterde de gezondheid van van Heukelum en op 30 juni 1910

Afb 2: Gedenkpenning met portret van Heukelum en wapen, 1910, diameter 148,0 mm, Catharijneconvent Utrecht.

⁶ Hartog-Timmer, *Het Sint Bernulphusgilde, de vereniging ter bevordering van de Neogotiek in Utrecht, Doctoraalscriptie kunstgeschiedenis*, Rijksuniversiteit Utrecht 1988, p. 25.

⁷ Smits, Mgr G. –W. van Heukelum, *Sint-Lucas Nederlandsche uitgave van het Bulletin des Métiers d'art*, 3 (1910) p. 5.

⁸ Van Rooijen, *Utrechts jaarboekje*, Utrecht 1911, p. 8.

⁹ Charité 1985 (zie noot 2), p. 225.

¹⁰ Charité 1985 (zie noot 2), p. 225.

¹¹ Staal 1994 (zie noot 1), p. 3.

¹² Charité 1985 (zie noot 2), p. 226.

overleed hij. Op 5 juli werd zijn lichaam over gebracht naar het, door hem ontworpen, priestergraf naast de kerk van Jutfaas.¹³

Katholieken in Nederland.

Om van Heukelum in zijn context te kunnen plaatsen is eerst een idee nodig van de situatie voor de katholieken in Nederland.

Nadat de oorlog tegen Spanje was uitgevochten werd de onafhankelijkheid van de Republiek der Verenigde Nederlanden officieel in 1648. Hoewel er formeel vrijheid van geweten heerste zouden katholieken, doopsgezinden, joden en andere groeperingen nog lange tijd tweederangsburgers blijven.¹⁴ In de Napoleontische tijd stond de organisatie van de katholieke kerk in onder Frans toezicht. Hoewel al in 1795, tijdens de Nationale vergadering, was besloten dat er geen bevoorrechte kerk meer bestond bleef de kerkorganisatie onderworpen aan de overheid. Aan deze situatie kwam pas een einde met de komst van de grondwet in 1848; dit had het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 tot gevolg.¹⁵ De katholieke ruilde hun zwakke positie in en verstevigde hun rol. Zij zagen de geschiedschrijving over Tachtigjarige Oorlog en de Gouden eeuw door protestanten gedomineerd. De katholieken hadden het gevoel dat zij niet mee deden in de beeldvorming en ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse staat. Er diende een brug geslagen te worden over 300 jaar protestantisme.¹⁶ De middeleeuwen was voor de katholieken een herontdekking van het eigen verleden. Er was echter weinig aansluiting voor de katholieken bij de middeleeuwen, er was nauwelijks iets bewaard gebleven van het middeleeuws verleden. Alle kerken waren hervormd en de kloosters waren verdwenen.

De opkomst van de neogotiek in Nederland hield nauw verband met de emancipatie van de katholieken.¹⁷ De neogotiek ontwikkelde zich bij uitstek tot een katholieke architectonische manifestatie. Één persoon speelde daarin een belangrijke rol; hoogleraar esthetica J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889).¹⁸ Thijm zette zich in voor de emancipatie van het katholieke volksdeel. Hij wist de waardering voor de middeleeuwen te propageren door de heruitgave van middeleeuwse verhalen en zette zich in voor de neogotiek. Hij wilde de gotiek gebruiken voor het bouwen van geheel nieuwe kerken. Een andere invloedrijke groep werd gevormd door het St. Bernulphusgilde in Utrecht waarbinnen van Heukelum een invloedrijke rol bekleedde.

Het St. Bernulphusgilde 1869-1910.

Deze paragraaf beschrijft het St Bernulphusgilde van zijn begin periode tot 1910. Hoewel het gilde na 1910 ook nog actief is geweest betreft dit de periode tot aan de dood van zijn deken, Gerardus van Heukelum. De geschiedenis van het gilde start in het jaar 1869, zestien jaar na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, wanneer van Heukelum een bijeenkomst voor geestelijken en een aantal kunstenaars organiseerde. Van Heukelum had eerder dat jaar een bijeenkomst bijgewoond van het Belgische St Thomas- en St Lukasgilde en wilde in Utrecht een zelfde soort gilde oprichten.¹⁹ Het moest een gilde worden dat zich diende te richten op de bevordering van de liefde voor, en de beoefening van kerkelijke kunst. De eerste vergadering vond op 20 december 1869 plaats.²⁰ Het gilde vergaderde eens per maand in Huis Loenersloot aan de Nieuwegracht in Utrecht,

¹³ Staal 1994 (zie noot 1), p. 3.

¹⁴ Schoon, *De oud-katholieke kerk*, 1999 Kampen, p. 15.

¹⁵ Rogier, *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*, Den Haag 1956, p.27.

¹⁶ Coppes, *Het sint Bernulphus gilde en de neogotiek, een negentiende-eeuwse groep katholieken op zoek naar de middeleeuwse worteld van de kerkelijke kunst*, Nijmegen 1998, p. 18.

¹⁷ Hartog-Timmer 1988 (zie noot 6) p. 14.

¹⁸ Coppes 1998 (zie noot 16) p. 27.

¹⁹ Het St Thomas- en St Lukasgilde is een gilde uit de Belgische stad Gent.

²⁰ Looijenga, *De Utrechtse school in de neogotiek, de voorgeschiedenis van het sint Bernulphusgilde*, Leiden 1991, p. 342.

waar ook de kunstcollectie van van Heukelum was ondergebracht. Één van de gilde leden merkte op dat door de rookwalm van sigaren het verschil tussen de oude en nieuwe schilderijen spoedig niet meer te zien zal zijn.²¹ Een jaarlijkse excursie voor leden was afgeleid van het Belgische gilde net als het doel van het gilde: *door studie van de christelijke kunstwerken tot grondige kennis van de principes van de kerkelijke kunst te komen en deze in ruime kring te verbreiden.*²² Algemene richtlijnen en publicaties over het doel van het St Bernulphusgilde zijn er nooit geweest. Van Heukelum heeft zijn opvattingen nooit systematisch weergegeven. De meeste denkbeelden die zijn opgeschreven zijn terug te vinden in het Gildeboek, een tijdschrift wat het gilde uitgaf met daarin artikelen en notulen van vergaderingen.

De christelijke kunst waar het gilde kennis van diende te nemen is de kunst uit de middeleeuwen. De kunst in de middeleeuwen was namelijk voortgebracht, zo werd er geredeneerd, door een maatschappij die doordrongen was van de christelijke geest. Na de middeleeuwen was volgens hen het christendom gebleven, maar de christelijke kunst was verdwenen.²³ Over hedendaagse kunstenaars waren duidelijke standpunten binnen het gilde, zij moesten erkennen dat zij de minderen waren van de middeleeuwse kunstenaar en diende zich dus eerst in de ware principes van de christelijke kunst te verdiepen. Dit alles is hooggestemd maar het wijkt niet af van wat de meeste schrijvers over christelijke kunst in die tijd, zoals Reichensperger en Thijm, beweerden. Het kan dan ook goed dat deze schrijvers de mening van van Heukelum sterk hebben beïnvloed.²⁴ In een lezing van van Heukelum met als titel *Verhandeling over de kerkstijl* komt de aandacht te liggen op de gotiek. Gotiek zou bij uitstek de katholieke stijl zijn omdat deze uitsluitend eigendom was van de katholieke kerk, stelt van Heukelum. Met andere woorden zou de katholieke kerk de gotiek zelf hebben gecreëerd. De gotiek was het hoogtepunt van de christelijke kunst, maar de gotiek kon niet zomaar toegepast worden in Nederland want van Heukelum was nog altijd op zoek naar een nationale bouwkunst.²⁵ Tepe, architect en gildelid, stelt dat iedere kunstenaar zijn voorbeelden zo veel mogelijk moest zoeken binnen de eigen landgrenzen en het materiaal uit eigen land met zorg moest bestuderen en volmaken.²⁶ Het typisch Nederlandse materiaal was de baksteen, hetgeen waar de familie van van Heukelum hun fortuin mee had verdient.

Van Heukelum wilde niets liever dan met behulp van zijn gilde de christelijke en nationale kunst doen herleven. Hierbij was een netwerk van groot belang. Het leden aantal was tussen 1869 en 1872 snel gestegen naar ongeveer tweehonderd, dit zal later niet meer stijgen of dalen. Tot 1880 waren dit alleen geestelijken, maar na 1880 konden ook leken lid worden. Er waren vier verschillende soorten leden: gewone leden, corresponderende leden, ereleden en beschermende leden. De beschermende leden waren de bisschoppen. Ereleden waren leden die een belangrijke bijdragen leverde aan de ontwikkeling van de christelijke kunst, dit waren voornamelijk geschiedkundige, politici of kunstenaars zoals Bethune en Reichensperger. Corresponderende leden waren niet in de gelegenheid deel te nemen aan vergaderingen maar leverde wel een bijdragen, de redacteur van de *Maasbode* was zo'n corresponderend lid. De grootste groep waren de gewone leden, geestelijke maar ook kunstenaars en oudheidkundige hoorde bij deze groep.²⁷ Ondanks het overwicht aan geestelijken binnen het gilde moet de positie van de leken niet worden onderschat. Vanwege de praktische instelling van het gilde was juist deze groep van kunstenaars en theoretici belangrijk.²⁸ Deze groep kon ervoor zorgen dat het gilde haar ideeën ook daadwerkelijk ten uitvoer kon brengen. De vier bekendste kunstenaars waren de kunstenaars die van Heukelum aan zich had weten te binden. Zij werden al snel het 'Utrechts Kwartet' genoemd.

²¹ Looijenga 1991 (zie noot 20) p. 371.

²² Hartog-Timmer 1988 (zie noot 6) pp. 22-23.

²³ Looijenga 1991 (zie noot 20) p. 353.

²⁴ Looijenga 1991 (zie noot 20) p. 353.

²⁵ Coppes 1998 (zie noot 16) p. 43.

²⁶ Looijenga 1991 (zie noot 20) p. 356.

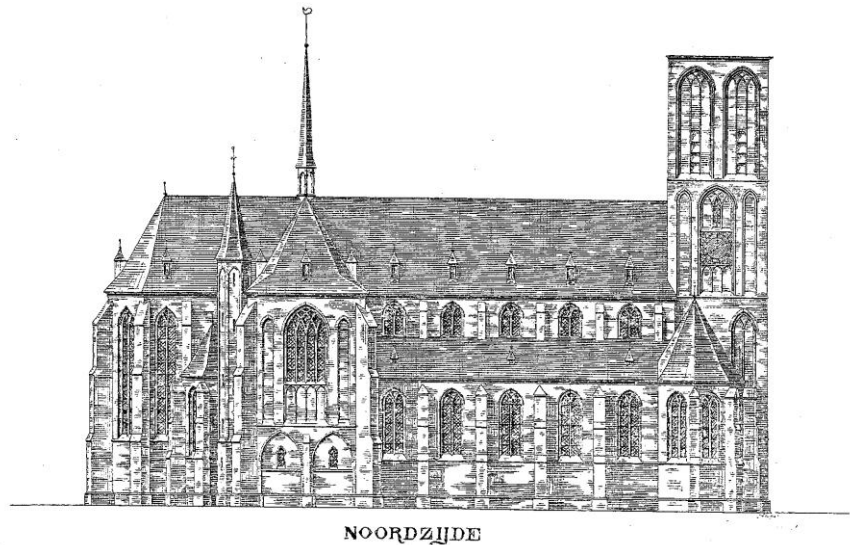
²⁷ Hartog-Timmer 1988 (zie noot 6) p. 23.

²⁸ Coppes 1998 (zie noot 16) p. 51.

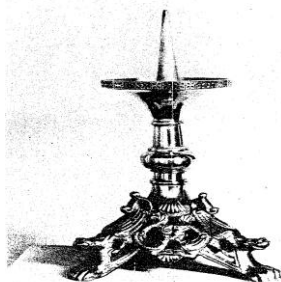
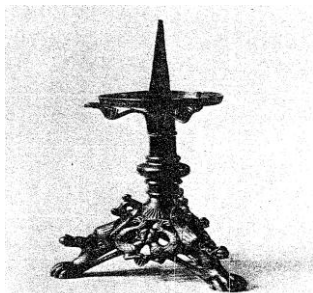
In de loop van de jaren, rond 1900, werd de leden vergadering niet meer goed bezocht. Ook lezingen en excursies werden niet meer georganiseerd. Dit alles had te maken met de slechte gezondheid van van Heukelum. Ondanks zijn slechte gezondheid wilde hij binnen het gilde niet voor iemand anders wijken en bleef hij tot aan zijn dood in 1910 deken.

Het 'Utrechts kwartet'.

Er zijn verschillende kunstenaars die onder leiding van het St Bernulphusgilde hebben gewerkt. De belangrijkste onder hen werden al snel aangeduid als het 'Utrechts kwartet'. De vier kunstenaars waren de beeldhouwer Friedrich Wilhelm Mengelberg, de architect Alfred Tepe, de glazenier Heinrich Geuer en de edelsmid Gerard Brom, die later werd opgevolgd door zijn zoon Jan. Alle vier de

Afb. 3: Nicolaaskerk in Jutfaas.

Afb. 4. Boven: *Kandelaar*, omstreeks 1200, Duitsland, brons 21cm. Onder: *Kandelaar*, G. Brom, 1880, Jutfaas, koper 29cm.

kunstenaars woonden, of hadden sterke connecties in Keulen, een stad die rijk was aan neogotiek. De door van Heukelum aangetrokken kunstenaars konden op zijn bescherming rekenen, mits zij zijn plannen uitvoerde. Dit was voor van Heukelum een manier om zijn verworven kennis in praktijk te brengen.²⁹ De vier kunstenaars diende de gotische vormtaal te bestuderen en doorgronden. Dit met behulp van de collectie die van Heukelum had verzameld en tentoongesteld in zijn museum. Op deze manier konden de kunstenaars over middeleeuwse objecten beschikken. Een mooi voorbeeld van de samenwerking tussen het 'Utrechts Kwartet' en van Heukelum is de Nicolaaskerk in Jutfaas.

De parochie van Jutfaas kwam met het St Bernulphusgilde in aanraking toen van Heukelum er in 1873 werd benoemd tot pastoor. Hij gaf de architect A. Tepe de opdracht om een echte Nederlandse dorpskerk te bouwen.³⁰ Op 11 mei 1874 wordt de eerste steen gelegd door aartsbisschop Schaepman.³¹ De kerk is geheel ontworpen en ingericht volgens de inzichten van het Bernulphusgilde. De buitenzijde is niets anders dan baksteen. De hele kerk is van binnen voorzien van betekenisvolle iconografie. F.W. Meneglborg nam de algehele versiering en bemeubeling op zich. Geuer vervaardigde de glas-in-lood ramen en Gerard en Jan Brom het edelsmeedwerk. Van Heukelum reikte het motief, naar middeleeuws voorbeeld, aan waarop de kunstenaars voort konden borduren. Veel objecten die als voorbeeld diende kwamen uit de collectie van van Heukelum zelf, zoals de twee koperen kandelaren

²⁹ Bouvy, Enige bewijzen voor de 'dictatuur' van van Heukelum, *Miscellanea I.Q. van Regeteren Altena*, (1969) p. 391.

³⁰ Van Heukelum, Schaepman, *De st Nicolaaskerk van Jutfaas, een dorpskerk als bouwwerk beschreven door Dr H.J.A.M Schaepman en met het oog op hare versiering nader verklaard door G.W. van Heukelum pastoor van Jutfaas*, Utrecht 1906, p. 2.

³¹ Brom, *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933, p. 257.

die Brom vervaardigde voor de kerk. Het voorbeeld voor deze kandelaren was de romaans bronzen kandelaar die van Heukelum in zijn collectie had (afb. 4).³² De kerk is een zuiver voorbeeld van neogotiek waarbij de stijl, het gebouw en de versiering een geheel zijn.

Het Gildeboek.

Het *Gildeboek* begon in 1873 als een tijdschrift voor de kerkelijke kunst. In 1871 was dit initiatief geopperd door Dr. Herman Schaepman, het neefje van de aartsbisschop. Buiten Utrecht wonende leden zouden op deze manier op de hoogte zouden blijven van de activiteiten rondom het gilde. Het tijdschrift met de titel *Het Gildeboek* zou elke drie maanden moeten verschijnen.³³ Dit is echter nooit gebeurd. Het was aanvankelijk ook de bedoeling dat het tijdschrift zou uitgroeien tot een blad van nationaal, mogelijk internationaal belang.³⁴ Ook dit streven is nooit gehaald. In het *Gildeboek* vinden we publicaties van van Heukelum zoals *Vloertapijt der Metropole van St Catharina te Utrecht* en *De albe, stoel en manipel van St. middeleeuwse kunst*. Niet alleen van *Bernulphus*.³⁵ Niet alleen beschouwingen publiceerde hij in het *Gildeboek*, ook studiebladen als litho's van kerkmeubelen.³⁶ Deze litho's hadden ook

Afb 5: Voorkant van Het Gildeboek deel 1, Mengelberg, 1873, archiefmateriaal Catharijneconvent

tot doel eigentijdse kunstenaars bekend te maken met de middeleeuwse kunst. Niet alleen van Heukelum maar ook andere leden gebruikte het *Gildeboek* om hun ideeën te verspreiden. Er stonden artikelen in met betrekking tot middeleeuwse kunstobjecten, de gotische vormtaal en eigentijdse kerkelijke kunst. Het was een goed communicatie middel voor leden door het hele land. In het *Gildeboek* verschenen ook de verslagen van de vergadering en die van de gildereizen.

³² Bouvy 1969 (zie noot 29) p. 223.

³³ Coppes 1998 (zie noot 19) p. 47.

³⁴ Hartog-Timmer 1988 (zie noot 6) p. 27.

³⁵ Deze twee artikelen zijn te vinden in het *Gildeboek*, deel 1 en deel 2. G.W. van Heukelum, vloertapijt der Metropole van St Catharina te Utrecht, *Het Gildeboek* 1 (1873) p. 31-35. En G.W. van Heukelum, de albe, stoel en manipel van St. Bernulphus, *Het Gildeboek* 2 (1874) p. 1-12.

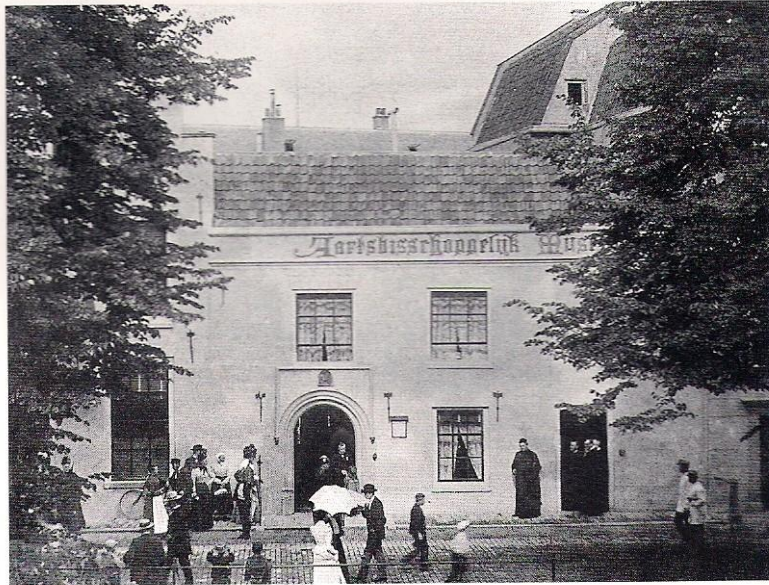
³⁶ Staal 1994 (zie noot 1), p. 6.

Het Aartsbisschoppelijk museum.

De verzameldrift van van Heukelum, waarvan de eerste aanzet werd gegeven op het kleinseminarie in Culemborg, vond zijn weerslag op het gebied van kerkelijke kunst. Van Heukelum verzamelde eerst kunst op zijn kamer, toen die echter te klein bleek verhuisde zijn verzameling naar de zolder van de pastorie. Door de interesse voor kunst door aartsbisschop Schaepman had van Heukelum een grote

vrijheid binnen het aartsbisdom Utrecht op het gebied van kunst verzamelen. Tijdens de vormselreizen van de aartsbisschop verzamelde van Heukelum in vergetelheid geraakte objecten. Deze objecten ontving hij als een gift. Ook heeft van Heukelum zelf dingen aangekocht. Hij kwam uit een welgestelde familie en hij was een vermogend man. Bijvoorbeeld in Keulen waar de collectie van Johan Anton Ramboux in 1867 werd geveild. Daar kocht van Heukelum een twintigtal vroeg-Italiaanse schilderijen.³⁷ In 1868 werd deze verzameling zo groot dat er een nieuw onderkomen voor werd gezocht. Huis Loenersloot aan de Nieuwegracht in Utrecht was een leegstaande pastorie en werd in 1872 voor publiek geopend als het Aartsbisschoppelijk museum.³⁸ Van Heukelum zelf zegt in interview over de opening: "Het was toen een hele gebeurtenis in Utrecht, een waar evenement: de opening van een Rooms, een aartsbisschoppelijk museum. Acht dagen achtereen ontving ik als conservator alle autoriteiten der stad".³⁹

Het is aannemelijk dat van Heukelum bij zijn verzameldrift aanvankelijk vooral werd geleid door zijn streven zoveel mogelijk middeleeuwse kunstwerken voor vernietiging te bewaren. Al snel, waarschijnlijk na het oprichten van het St. Bernulphusgilde, kreeg de verzameling een didactisch element. Toen in 1882 het museum werd omgezet in een stichting kwam de didactische functie voorop te staan. In de stichtingsakte staat: "De ondergeteekende Andreas Schaepman, aartsbisschop van Utrecht ... willende zijn poging tot herleving van de beoefening inzonderheid der katholieke kerkelijke kunst en geschiedenis naar vermogen bestendigen en het anderen aanleren en beoefenen bepaaldelijk voor de minder vermogende landgenoten vergemakkelijken."⁴⁰ Met andere woorden, door de stichting zal de kunst in een goede, vooral middeleeuwse richting worden bevorderd en zullen eigentijdse kunstenaars worden gestimuleerd. In het begin van de twintigste eeuw komt een nieuw onderkomen van het museum te spraken. Van Heukelum zelf ziet zijn museum graag in het Catharijneconvent, een pand vlakbij Huis Loenersloot. De gemeente Utrecht had echter andere plannen. Men wenste daar het museum onder te brengen in het Agnietenconvent, als deel van het

Huis Loenersloot te Utrecht, waar van 1868 tot 1921 het Aartsbisschoppelijk

Afb. 6: Het Aartsbisschoppelijk museum gevestigd in Huis Loenersloot, Nieuwegracht 20 te Utrecht.

³⁷ Dijkstra e.a., *De schilderijen van museum Catharijneconvent*, Utrecht 2002, p.10.

³⁸ Looijenga 1991 (zie noot 20) p. 370.

³⁹ Looijenga 1991 (zie noot 20) p. 370.

⁴⁰ Looijenga 1991 (zie noot 20) pp. 370-371.

door de stad op te richten Centaal Museum.⁴¹ Van Heukelum voelde daar weinig voor en zag zijn geliefde museum liever alleen ergens onder gebracht worden. Na de dood van van Heukelum is het plan van de gemeente gerealiseerd. Pas veel later, in 1971, ging de wens van van Heukelum in vervulling. Zijn geliefde collectie werd onderdeel van het Rijksmuseum voor de Geschiedenis van het Christendom in Nederland, dat gehuisvest werd in het Catharijneconvent, waar veel van zijn collectie vandaag der dag nog steeds tentoongesteld staat.

Conclusie.

De invloed van van Heukelum op de herleving van de gotiek binnen het toenmalige aartsbisdom van Utrecht is in een aantal dingen zichtbaar. Zo is een deel van zijn verzameling middeleeuwse objecten nog altijd te zien in het museum Catharijneconvent in Utrecht. Van Heukelum begon met het verzamelen van deze objecten om zo het verval van middeleeuwse kunst tegen te gaan. Een didactisch element kwam naar voren toen zijn collectie openbaar werd voor publiek. Hij wilde eigentijdse kunstenaars stimuleren om middeleeuwse kunst te bestuderen en te doorgronden. Zijn invloed is tevens duidelijk zichtbaar geworden in het oprichten van het St. Bernulphusgilde, een gilde die door bestudering van christelijke kunst tot grondige kennis van de principes van de kerkelijke kunst trachtte te komen en deze in ruime kring wilde verspreiden. Aanvankelijk konden alleen geestelijken lid worden van het gilde, maar na 1880 konden ook leken, zoals kunstenaars, lid worden. Het gilde telde ongeveer tweehonderd leden, verspreid over heel Nederland. Van Heukelums denkbeelden over kerkbouw, restauratie, gotiek en eigentijdse kunstwerken publiceerde hij in het *Gildeboek*, een tijdschrift voor leden van het gilde. In het tijdschrift werden notulen van vergaderingen, artikelen en schetsen van leden gepubliceerd. Het *Gildeboek* zou elke drie maanden uitgegeven worden, dit is echter nooit gerealiseerd. Om zijn denkbeelden in de praktijk uit te kunnen voeren had van Heukelum vier kunstenaars, al snel het 'Utrechts kwartet' genoemd, aan zich weten te binden. Deze vier kunstenaars konden op de bescherming van van Heukelum rekenen, mits zij zijn plannen uitvoerde. Een concreet voorbeeld hiervan is de Nicolaas kerk in Jutfaas waar van Heukelum (bouw)pastoor was. Het 'Utrechts kwartet' heeft hier een zuiver neogotische kerk gebouwd, een waar neogotisch '*gesamtkunstwerk*'. Gerardus Wilhelmus van Heukelum was naast verzamelaar dus ook (bouw)pastoor en oprichter van een gilde die de neogotiek propageerde. Zijn invloed in de gemeente Utrecht is nog steeds duidelijk zichtbaar en beperkt zich niet tot zijn aangelegde kunstverzameling.

⁴¹ Looijenga 1991 (zie noot 20) p. 371.

Literatuurlijst.

Boeken en artikelen.

Bouvy, D.P.R.A., Enige bewijzen voor de 'dictatuur' van van Heukelum', *Miscellanea I.Q. van Regteren Altena*, (1969) pp. 390-393.

Brom, G., *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933.

Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland deel 2*, Amsterdam 1985.

Coppes, N.P., *Het sint Bernulphus gilde en de neogotiek, een negentiende-eeuwse groep katholieken op zoek naar de middeleeuwse wortels van de kerkelijke kunst*, Nijmegen 1998.

Dijkstra, J, e.a., *De schilderijen van museum Catharijneconvent*, Utrecht 2002.

Heukelum, van G.W., vloertapijt der Metropole van St Catharina te Utrecht, *Het Gildeboek 1* (1873) pp. 31-35.

Heukelum, van G.W., de albe, stool en manipel van St. Bernulphus, *Het Gildeboek 2* (1874) pp. 1-12.

Heukelum, van G.W., Schaepman, H.J.A.M, *De st Nicolaaskerk van Jutfaas, een dorpskerk als bouwwerk beschreven door Dr H.J.A.M Schaepman en met het oog op hare versiering nader verklaard door G.W. van Heukelum pastoor van Jutfaas*, Utrecht 1906.

Looijenga, A.J., *De Utrechtse school in de neogotiek, de voorgeschiedenis van het sint Bernulphusgilde*, Leiden 1991.

Schoon, *De oud-katholieke kerk*, Kampen 1999.

Smits, X, Mgr G. –W. van Heukelum, *Sint-Lucas Nederlandsche uitgave van het Bulletin des Métiers d'art*, 3 (1910) pp. 1-6.

Staal, C.H., Gerardus Wilhelmus van Heukelum, *De Utrechtse Neogoticus, Madoc: tijdschrift over de middeleeuwen*, 8 (1994) nr. 3 pp. 166-174.

Rogier, L.J., *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*, Den Haag 1956.

Rooijen, Alb. Van, *Utrechts jaarboekje*, Utrecht 1911.

Overige bronnen.

G.W. van Heukelum, *Dagboek* (ongedateerd), archief Catharijneconvent.

Hartog-Timmer, *Het Sint Bernulphusgilde, de vereniging ter bevordering van de Neogotiek in Utrecht, Doctoraalscriptie kunstgeschiedenis*, Rijksuniversiteit Utrecht 1988.

De Kathedraal Utrecht < <http://www.dekathedraal.com/dekathedraal/index.php?id=46> > (16 januari 2011).

Afbeeldingen verantwoording.

Afb. 1: Gerardus W. van Heukelum, *foto* J. Holm, 1950, archiefmateriaal Catharijneconvent Utrecht.

Afb.2: Gedenkpenning met portret van Heukelum en wapen, 1910, diameter 148,0 mm, Catharijneconvent Utrecht. Objectnummer: ABM m01776b.

Afb. 3: Nicolaaskerk in Jutfaas. Uit: Heukelum, van G.W., Schaepman, H.J.A.M, *De st Nicolaaskerk van Jutfaas, een dorpskerk als bouwwerk beschreven door Dr H.J.A.M Schaepman en met het oog op hare versiering nader verklaard door G.W. van Heukelum pastoor van Jutfaas*, Utrecht 1906, p. 3.

Afb. 4: Boven: *kandelaar*, omstreeks 1200, West Duitsland, Brons 21cm, foto: Hans Sibbelee. Onder: *kandelaar*, G. Brom, 1880, Jutfaas, koper 29cm, foto: Hen van Vliet. Beide uit: Bouvy, D.P.R.A., *Enige bewijzen voor de 'dictatuur' van van Heukelum'*, *Miscellanea I.Q. van Regteren Altena*, (1969) pp. 390-394.

Afb. 5: Voorkant van Het Gildeboek deel 1, Mengelberg, 1873, archiefmateriaal Catharijneconvent.

Afb. 6: Aartsbisschoppelijk museum gevestigd in Huis Loenersloot, Nieuwegracht 20 te Utrecht. Uit: Dijkstra, J, e.a., *De schilderijen van het Catharijneconvent*, Utrecht 2002, p. 11. Tevens archiefmateriaal museum Catharijneconvent.

